

Med sikte på det gemensamma bästa

Om relationen mellan post-liberalism och kristdemokrati

Benjamin Petersson

Abstract

The subject of this thesis is the relationship between post-liberalism and Christian democracy. The former an ideational current that has developed during the last decade, primarily in an Anglo-Saxon context, and the latter one of the most influential ideologies in Europe since WWII, yet surprisingly under-researched. Post-liberalism starts with a critique against liberalism, but some post-liberals also deliver a political or ideological alternative which initially seem to have certain characteristics in common with Christian democracy justifying closer investigation. The relationship between post-liberalism and Christian democracy is studied by employing the method of descriptive ideational analysis. I begin by identifying and describing core concepts in Christian democracy, namely personalism, subsidiarity and solidarity, which serve as a starting point for the later analysis. I then move on to the analysis where I review how post-liberal thinkers describe the central ideological content of post-liberalism and compare this to the central principles and ideas of Christian democracy. The conclusion of this analysis is that post-liberalism can be viewed as an Anglo-Saxon version or reformulation of Christian democracy.

Nyckelord: post-liberalism, kristdemokrati, ideologi, beskrivande idéanalys
Antal ord: 9971

Innehållsförteckning

1	Inledning.....	1
2	Kristdemokratins kärna	5
2.1	Personalism.....	7
2.2	Subsidiaritet	8
2.3	Solidaritet.....	9
3	Analys av post-liberalismen.....	11
3.1	Människosyn.....	11
3.2	Samhällsbygge och politisk vision.....	14
4	Slutsats och diskussion	19
4.1	Post-liberalism som anglo-saxisk kristdemokrati	19
4.2	Varför inte konservatism eller kommunitarism?	20
4.3	Slutsatsens implikationer	22
5	Referenser	23

1 Inledning

Många företeelser och fenomen kan beskrivas som post-liberalism och har så också gjorts genom historien. Idéer, strömningar och rörelser beskrivs inte sällan som just post-liberala. Det som är mitt fokus i denna uppsats är dock inte post-liberalism som begrepp i bred bemärkelse utan en specifik idéströmning som kallas post-liberalism, både av de som hör till strömningen och utomstående, och som växt fram under det senaste decenniet framförallt i en anglo-saxisk kontext. Denna post-liberala idéströmning är relativt utforskad och underteoretiserad inom statsvetenskapen samtidigt som dess tänkare har fått relativt stor uppmärksamhet på senare år och många böcker av dessa post-liberaler har fått stort genomslag och blivit bästsäljare. Det finns alltså intresse för de post-liberala idéerna som kan sägas sträckas utanför akademien.

Post-liberalismen börjar, som namnet implicerar, i en kritik mot liberalismen som anses vara den dominerande idétraditionen som genomsyrar samtidens politik, från vänster till höger, men också samhället i sin helhet, om än främst i västvärlden. Liberalismen ses mer eller mindre som en hegemoni. Kritiken mot liberalismen riktar sig framförallt mot själva idékärnan och de grundläggande antagandena. I förlängningen innebär det att mer konkret liberal politik också får kritik. Liberalismens syn på människan, individualismen, med den efterföljande atomistiska samhällssynen, får i synnerhet stå i skottgluggen. Post-liberalismens kritik är inte direkt marxistisk eller socialistisk – även om det kan finnas likheter, särskilt om man ursprungligen kommer från en socialistisk tradition – utan som är mer kommunitär och konservativ, men detta är inte heller helt rättvisande begrepp. Post-liberaler ser värdet i traditioner, kulturer, moral och ömsesidighet som formas och frodas i relationer och gemenskaper – från familjer, föreningar, församlingar och företag, till grannskap och lokalsamhällen, till regioner och nationer och i någon mening även till mänskligheten i stort – där de nära och naturliga gemenskaperna är av särskild vikt.

Post-liberalismen behöver dock inte stanna vid en kritik mot liberalismens grundvalar utan kan även stå för ett eget ideologiskt alternativ. De skäl man anses ha för att kritisera liberalismen och de grunder som kritiken utgår från visar på en människosyn, samhällssyn och på en uppfattning om vad som är eftersträvansvärt som också kan tjäna till att informera och bygga upp något som åtminstone liknar en ideologi där en verklighetsbeskrivning förenas med en vision och en strategi för att nå dit (Heywood 2017, s. 10). Goodhart (2013) beskriver vad post-liberalismen är på nedanstående sätt:

Postliberalism is not a policy or political programme, it is more like an ideology or worldview—it tells a story about what Britain looks like today, where it has gone wrong and the attitudes, assumptions and principles that should guide reformers. (ibid, s. 1)

Frågan är dock vad post-liberalismen är för någon typ av ideologi eller idésystem? Hur kan den förstås och vad är dess innehåll? Här kommer den kristdemokratiska ideologin in i bilden. Vid första anblick tycks det nämligen finnas likheter och beröringspunkter mellan kristdemokrati och post-liberalism. Medan post-liberalismen är en samtida och relativt löst sammansatt idéströmning så är kristdemokratin väletablerad och en av de mest inflytelserika ideologierna eller politiska rörelserna på den europeiska kontinenten efter andra världskriget och än idag är gruppen från det europeiska kristdemokratiska partiet, European People's Party, den största i Europaparlamentet. Kristdemokratin har trots sina stora idémässiga och elektorala framgångar varit relativt frånvarande i akademiska kretsar (Invernizzi Accetti 2019, s. 4; Kalyvas & van Kersbergen 2010, s. 184). Kalyvas och van Kersbergen (2010, s. 184) skriver att kristdemokratin är relativt utforskad och underteoretiserad och att det är vanligt att börja en undersökning av kristdemokratin genom att ta fasta på och beklaga sig över detta faktum. Med denna uppsats fortsätter jag att hålla denna tradition vid liv i sann konservativ anda.

Likheterna mellan post-liberalismen och kristdemokratin som initialt framträder gäller bland annat vikten av mänskliga gemenskaper. Ett ytterligare tecken på att det finns likheter mellan post-liberalism och kristdemokrati gäller det som kan anses vara det historiska ursprunget för idéerna hos de båda. Kristdemokratin hämtar nämligen inspiration från katolsk sociallära såsom den uttrycks i framförallt påvliga encyklikor. Post-liberalismen tycks hämta vatten ur samma källa. I boken *Blue Labour* konstateras följande: "There is [...] no more fertile terrain out of which to begin to fashion a politics of the common good than Catholic Social Thought" (Glasman 2015, s. 17). Konstaterandet följs av ett avsnitt där det redogörs för det som påstås vara den katolska sociallärans förtjänster. Bland annat nämns att den katolska socialläran kom med idéer om vikten av ett samhälle – i termer av det som varken hör till marknad eller stat – som exempelvis främjar solidaritet och subsidiaritet, två begrepp som hör till kristdemokratins kärna. Det nämns också uttryckligen att dessa idéer "spelat en grundläggande roll i formerandet av kristdemokrati som politisk rörelse" (ibid, s. 18, min översättning). Även Goodhart (2013, s. 9) nämner i förbifarten att post-liberalismen har inspirerats av och står i idémässig skuld till såväl katolsk sociallära som kristdemokrati specifikt, i samband med att han försöker placera post-liberalismen på det politiska spektrumet: "to place [post-liberalism] in the centre [...] does not do justice to the rich currents of thought that feed into it [...]: *Catholic social thought, Christian Democracy, the Italian civil economy tradition and various civil society thinkers.*" (min kursivering) Likaså hänvisar Milbank och Pabst (2016, s. 81-87) återkommande till det kristna arvet och den katolska socialläran och de redogör för hur de idéer som de förespråkar kan hittas och har sina rötter där.

Mot bakgrund av ovanstående är det intressant att närmare och mer systematiserat undersöka relationen mellan dessa politiska idésystem. Hur stora är egentligen likheterna och vilka är de eventuella skillnaderna? Den övergripande frågeställningen för denna uppsats, som också indikerar dess syfte, är således: *Hur ser den idémässiga relationen mellan post-liberalism och kristdemokrati ut?*

Uppsatsen kommer att ha formen av en beskrivande idéanalys (Beckman 2005, s. 49-55). Den beskrivande idéanalysen kan vidare sägas förutsätta att det också sker någon typ av jämförelse (ibid, s. 52). I mitt fall handlar det om en jämförelse mellan post-liberalism och kristdemokrati. Jag kommer att ta min utgångspunkt i vad kristdemokrati som ideologi är eller kan vara. Av avgränsningsskäl kommer jag enbart behandla den idémässiga kärnan och de mest övergripande och centrala idéerna, principerna och begreppen. Betydelsen av kärna ligger här i linje med Freeden (1998, s. 75-91; 2013, s. 115-137) och hans sätt att studera ideologier genom morfologisk analys enligt vilken ideologierna kan delas upp i "core, adjacent, and peripheral concepts". En ideologisk kärna består alltså av ett kluster av kärnbegrepp som håller samman ideologin och i huvudsak formar dess idéinnehåll (Freeden 1998, s. 84; Freeden 2013, s. 125). För att identifiera de ideologiska kärnbegreppen inom kristdemokratins tänker jag använda mig av befintlig litteratur och tidigare forskning om kristdemokrati som ideologi. När bilden är klar kring vad kristdemokrati innebär när det gäller det allra mest grundläggande i ideologin kommer jag jämföra detta med hur post-liberalismen beskrivs av ett antal olika tänkare som kan sägas tillhöra den post-liberala strömningen. Upplägget blir mer konkret att besvara övergripande frågeställningen om hur relationen mellan kristdemokrati och post-liberalism ser ut genom att *undersöka i vilken utsträckning den kristdemokratiska idékärnan återfinns hos post-liberala tänkare och i dess beskrivningar av grunderna i post-liberalismen*. Med andra ord överensstämelsen mellan de båda utifrån idémässiga kärnbegrepp.

De post-liberala tänkare som kommer vara i fokus i denna uppsats härrör främst från Storbritannien och bland dessa hittar vi John Milbank, Adrian Pabst, Phillip Blond och David Goodhart. Dessa kan identifieras genom klassisk kedjesökning och genom det faktum att de utgör en krets som kan ses tillsammans i den offentliga debatten i olika konstellationer. De refererar också till varandra i sina texter och de återfinns på "läslistor" för de som är intresserade av post-liberalism (Fraser 2019; Goodhart 2013, s. 8; Pabst 2017). Dessutom har dessa tänkare givit post-liberalismen ett eget idéinnehåll utöver själva kritiken mot liberalismen och deras texter bildar ett relativt gemensamt och enhetligt idésystem. Jag menar därför att dessa, om än med olika nyanser, tyngdpunkter och ingångsvärden, representerar och ger uttryck för den post-liberalism som jag vill studera i denna uppsats. Genom att luta mig på flera post-liberal tänkare blir också representativiteten större och det blir lättare att tala om post-liberalism i generella termer.

John Milbank och Adrian Pabst har genom boken *The Politics of Virtue* från år 2016 givit en djupgående och omfattande beskrivning av post-liberalismen som täcker in flera olika områden från ekonomi, till styrelseformer och internationella relationer. Den har också fördelen att inte vara skriven för att passa in i ett visst befintligt parti utan redogöra för den post-liberala idéströmningen i sin egen rätt. Verket kommer utgöra en viktig del i analysen av relationen mellan kristdemokrati och post-liberalism, i synnerhet kapitlet *The Post-liberal Alternative* där Milbank och Pabst redogör för centrala och mer generella grunderna i post-liberalismen. Pabst (2017) har också på egen hand skrivit en relativt heltäckande artikel över post-liberalismen som ett ideologiskt alternativ kallad *A Post-Liberal World?* som kommer vara användbar i analysen. Artikeln liknar Milbank och Pabst (2016) men

är mer lättillgänglig och komprimerad. Även Goodhart (2013) har skrivit en artikel, *A Postliberal Future?*, som är ett försök att teckna grunddragen i post-liberalismen och gå igenom vad de post-liberala svaren inom olika politiska områden kan tänkas vara.

Vidare har även post-liberala alternativ formulerats inom ramen för de största och etablerade brittiska partierna Labour och the Conservative Party, eller Tory Party. Dessa alternativ kallas Blue Labour och Red Tory. Goodhart (2013, s. 8) skriver att "Blue Labour and Red Toryism are expressions of postliberal thought wearing party labels" (ibid, s. 8). *Blue Labour: Forging a New Politics* från år 2015 med Pabst och Geary som redaktörer samt *Red Tory* från år 2010 av Phillip Blond redogör för innehållet i dessa två post-liberala alternativ och kommer också användas i analysen.

Framträdande post-liberala tänkare finns också på andra sidan Atlanten. Den kanske mest uppmärksammade är Patrick Deneen, särskilt efter att hans bok *Why Liberalism Failed* gavs ut år 2018. Deneen ägnar merparten av denna bok åt kritik mot liberalismen, vilket titeln också avslöjar. Deneen bidrar ändå med viktiga insikter i post-liberalt tänkande vilka kommer förekomma i analysen där det är relevant.

Det går också att säga något om den litteratur som kommer ligga till grund för att identifiera kristdemokratins kärna. En av få heltäckande och omfattande redogörelser över den kristdemokratiska ideologin är det akademiska verket *What is Christian Democracy?* av Carlo Invernizzi Accetti (2019). Detta verk tillsammans med boken *Det gemensamma bästa* som är en presentation av kristdemokratins idégrund från det svenska kristdemokratiska idéinstitutet Civitas (2002) där ett antal författare bidragit, skriften *Christian Democracy: Principles and Policy-Making* från den kristdemokratiska stiftelsen Konrad Adenauer Stiftung, en artikel i *Annual Review of Political Science* med det passande namnet *Christian Democracy* av Kalyvas och van Kersbergen (2010) samt relevanta delar i litteratur över politiska ideologier kommer i huvudsak ligga till grund för detta kapitel. Blandningen av akademiskt material från i huvudsak utomstående bedömare och material från personer med ett inifrånperspektiv menar jag kan vara en fördel och kan bidra till att stärka och nyansera bilden av kristdemokratins kärna som jag kommer måla upp nedan.

Detta inledningskapitel följs av ett bakgrundskapitel där jag identifierar den idémässiga kärnan inom kristdemokratien. Bakgrundskapet följs av ett analyskapitel som innehåller själva undersökningen och som ska ge underlag till att kunna besvara frågeställningen för uppsatsen. I ett sista kapitel redogör jag för och diskuterar mina slutsatser.

2 Kristdemokratins kärna

Man kan till att börja med fråga sig om det finns någon kristdemokratisk ideologi utanför de kristdemokratiska partierna, det vill säga om partierna ger ideologin eller om ideologin ger partierna (jfr Invernizzi Accetti 2019, s. 4-5). Utan att ge något definitivt svar på den frågan så kommer jag i den här uppsatsen ändå utgå från antagandet att det går att identifiera ett centralt idéinnehåll för kristdemokratien som partierna kan sägas hämta sin inspiration ifrån. Detta särskilt med tanke ursprunget i den kristna idétraditionen och den katolska socialläran.

Det går alltså att urskilja ett antal idéer och principer som kan sägas höra till kärnan i den kristdemokratiska ideologin och politiska filosofin. De mest centrala eller grundläggande principerna och idéerna inom kristdemokratien menar jag i stor utsträckning fångas upp av och kan rymmas inom de tre begreppen: personalism, subsidiaritet samt solidaritet. Dessa kan därmed också sägas vara kärnbegrepp inom den kristdemokratiska ideologin. En uppräknning av grundläggande kristdemokratiska principer i boken *Det gemensamma bästa* nämner ”naturliga gemenskaper, det gemensamma bästa, det absoluta och okränkbara människovärdet, personalismen, förvaltarskap, solidaritet och subsidiaritet” (Landgren 2002, s. 126). Det är dock tydligt i samma bok att det är de tre begreppen personalism, subsidiaritet och solidaritet som mycket kretsar kring när de centrala kristdemokratiska idéerna ska beskrivas samt att dessa tre är tätt sammankopplade. De förutsätter och följer av varandra och bildar tillsammans en koherent helhet. Att dessa delar hänger ihop på flera sätt kommer jag gå in närmare på nedan. Det kan dock sägas att det faktum att idéerna och principerna hänger samman gör att vi ändå kan se på kristdemokratien som en ideologi i termer av en ”mer eller mindre koherent uppsättning idéer som förser basen för organiserat politiskt handlande” (Heywood 2017, s. 10)

Kalyvas och van Kersbergen (2010, s. 196) beskriver tre av de ideologiska kärnbegreppen och nämner först ”principles of integration and accomodation” som en central pelare inom kristdemokratien och därefter tar de upp personalismen samt subsidiaritetsprincipen. Den amerikanska statsvetaren Gabriel Almond som i mitten på 1900-talet studerade ”kristna partier” menade att den kristdemokratiska ideologins pelare var personalism, solidarism och pluralism där denna pluralism står för ett erkännande av varje persons ”tillhörigheter” och att dessa ska ges juridisk betydelse (Pombeni 2013, s. 313). Tillhörigheterna är här detsamma som gemenskaper på olika nivåer och områden, från familjen till religionen eller regioner. Pluralismen har alltså i detta fall mer eller mindre samma betydelse som subsidiaritet. Invernizzi Accetti (2019) tillägnar hela kapitel åt såväl personalism som subsidiaritet i den del som tar upp den ”kristdemokratiska ideologins begreppsliga byggstenar” (min översättning) och implicerar även att solidaritet är en central aspekt av kristdemokratien.

'Det gemensamma bästa' kan också ses som ett begrepp som tillhör den kristdemokratiska kärnan men i detta fall har jag avstått från att se detta begrepp separat. Istället menar jag att det kan knytas till de andra begreppen – personalism, subsidiaritet och solidaritet – på åtminstone tre olika sätt. Det första är att man ser att 'det gemensamma bästa' i någon mening utgörs av de tre andra kärnbegreppen eller att 'det gemensamma bästa' präglar och går igenom alla dessa tre. Det andra är att man ser 'det gemensamma bästa' som en konsekvens av efterlevnaden av specifikt subsidiaritets- och solidaritetsprinciperna, som direkt berör själva samhällsbygget, och att dessa i sin tur härrör från personalismen. Den tredje möjligheten är att se på 'det gemensamma bästa' som en del i det kristdemokratiska solidaritetsbegreppet. Att ta ansvar för våra medmänniskor, att visa omsorg och sträva efter sammanhållning, såsom solidariteten anger – jag återkommer till detta nedan – är att agera i enlighet med det gemensamma bästa. Det är framförallt på detta tredje sätt som jag kommer att behandla 'det gemensamma bästa' som begrepp, dock utan att på något sätt förneka riktigheten i de två andra synsätten. Alla tre är möjliga att hålla samtidigt. Det är mer en fråga om tyngdpunkt och framställning.

Det kan i sammanhanget vara relevant att förutom att identifiera och redogöra för de centrala idéerna och principerna inom kristdemokratin också ge en översiktlig beskrivning av dess ursprung. Centrala delar inom kristdemokratin inspirerats av den kristna läran och traditionen, något som kommer framgå ytterligare nedan. Här spelar särskilt den katolska socialläran en avgörande roll. Den katolska socialläran bygger i sin tur delvis på tankegodis från den medeltida katolska munken Thomas av Aquino som i mångt och mycket omformulerade Aristotelisk filosofi för att passa in i en kristen kontext (Eklund 2002, s. 19, 23-25). Även protestantiska idéer om socialt ansvar har inspirerat kristdemokratin (Karlström & Furmark-Löfgren 2002, s. 171). Från den kristna idétraditionen kommer också en naturrättslig etik och en idé om allmänt giltiga värden som sedan ligger till grund för de politiska principerna (Landgren 2002, s. 113-128).

I de påvliga encyklikor som bygger upp den katolska socialläran ges uttryck för ett tredje politiskt alternativ till kapitalism och socialism. Detta politiska ställningstagande var sedan grundläggande i bildandet och utvecklingen av den kristdemokratiska ideologin (Lejon 2002, s. 76-77). I *What is Christian Democracy?* av Invernizzi Accetti så hänvisas det ständigt till katolska tänkare i allmänhet och påvar i synnerhet. Detta kan ses som ett tecken på varifrån kristdemokratin i huvudsak hämtar sin idémässiga inspiration. Jag menar att kristdemokratin i mångt och mycket kan ses som den faktiska politiska tillämpningen i form av ett koherent idésystem av det tankegodis som kommer till uttryck i flera av de påvliga encyklikor som utgör den katolska socialläran. Invernizzi Accetti (2019, s. 24) skriver att den katolska socialläran är en viktig grund för kristdemokratin även om den inte är tillräcklig för att beskriva hela dess innehåll. Han menar att vi istället ska se på relationen dem emellan på följande vis: "Catholic social doctrine constitutes part of the material *out of which* the Christian Democratic ideology was elaborated but is not directly part of that ideological tradition itself" (ibid).

2.1 Personalism

Personalismen är onekligen en central del inom den kristdemokratiska ideologin, om inte den mest centrala (Grabow 2011, s. 7; Invernizzi Accetti 2019, s. 53). Även generellt kan människosynen sägas lägga grunden för politiska system och ideologier (Friberg 2002, s. 130). Varje ideologi tar ofta sin utgångspunkt och har i sitt centrum en viss syn på människan och dess natur. De mest framstående inriktningarna kan sägas vara individualism respektive kollektivism. Det finns dock en mer okänd medelväg mellan dessa två och den kallas personalism. Halldorf (2020, s. 28) framför att personalismen ”kännetecknas av uppfattningen att varje människa är ett oändligt värdefullt, unikt mysterium, och att vi blir vad vi är menade att vara i gemenskap med andra”. Det är alltså denna människosyn som kristdemokratien har anslutit sig till och som många av kristdemokratiens idéer har sin grund i.

Personalismens innehåll har förenklat två delar som kan skönjas i det ovanstående citatet. Den första handlar om den enskilda personens värdighet och den andra om människans sociala natur och behov av gemenskap, om att personen definieras, formas och blir sig själv fullt ut i relation till andra (Attefall 2020, s. 30). Friberg (2002, s. 133) framför att personbegreppet kompletterar ”insikten att varje människa är en egen och unik individ” med ”tänkande om människans djupa beroende och behov av relationer till andra människor”. Grabow (2011, s. 7) skriver på ett liknande sätt att enligt den kristdemokratiska människosynen så är ”every individual [...] considered unique and must be treated with dignity” men att detta inte bör tolkas som att människan är atomistisk och osällskaplig. Det finns istället en dubbelhet där människan är både ”an individual with inalienable rights *and* a social being that can only realise his potential through coexisting with other people” (ibid).

Personalismens idé om den enskilda människans okränkbara värdighet och har setts som en utgångspunkt för hela den kristdemokratiska ideologin (Grabow 2011, s. 7; Invernizzi Accetti 2019, s. 53-54). Denna idé har sina rötter i kristen tradition och kan spåras ända tillbaka till 1 Mosebok 1:27 där det står att ”Gud skapade människan till sin avbild”. Som en följd av värdigheten ses människan som bärare av vissa oförytterliga rättigheter och skyldigheter (Invernizzi Accetti 2019, s. 59).

Personalismens sociala dimension innebär att den enskilda personen förverkligas, utvecklas och uppnår sin potential genom relationer och olika gemenskaper (Friberg 2002, s. 140). Den egna självuppfyllelsen är ”oupplösligt bunden till alla andras” (Invernizzi Accetti 2019, s. 60, min översättning). Kalyvas och van Kersbergen (2010, s. 196) skriver på samma spår att personalismen betonar att det är i sina gemenskaper som individer blir fullständiga personer. Centralt i personalismen är alltså ett fokus på människan som en social varelse som formas i och av relationer med andra människor. Den sociala dimensionen har också kristen inspiration, exempelvis står det i 1 Mos. 2:18 ”Herren Gud sade: ’Det är inte bra att mannen är ensam’”. Även ofullkomlighetstanken kan sägas vara en del av personalismen och vad som anses vara en realistisk syn på människan där dess

förmåga att göra såväl ont som gott lyfts fram och att samhället måste anpassas och ta hänsyn till detta faktum (Friberg 2002, 139).

Subsidiaritetsprincipen och solidaritetsprincipen kan sägas flöda ur den personalistiska människosynen (Friberg 2002, s. 142-143). Både subsidiaritetsprincipen och solidaritetsprincipen måste beaktas för att det gemensamma bästa ska kunna uppnås (Eklund 2002, s. 159). Följande citat beskriver kärnfullt relationen mellan begreppen:

Den personalistiska människosynen är utgångspunkten för solidariteten. Och den blir en vision för samhällsbygget när den kopplas samman med subsidiaritetstanken och förvaltarskapstanken. Solidaritet är för kristdemokratiska både ett personligt förhållningssätt och ett aktivt arbete för att bygga ett samhälle präglad av ”det gemensamma bästa”. (Karlström & Furmark-Löfgren, s. 173)

2.2 Subsidiaritet

Subsidiaritet eller subsidiaritetsprincipen innebär att beslut ska fattas på lägsta ändamålsenliga nivå (Attefall 2020, s. 29-30; Heywood 2017, s. 82). Det är alltså en slags organiseringsprincip som avgör vilket mandat olika gemenskaper, institutioner och organisationer ska ha och syftar till att fördela makten. Att det handlar om lägsta *ändamålsenliga* nivå gör också att det i vissa fall också kommer finnas frågor som behöver flyttas till en högre nivå, även över nationen. Bevisbördan ligger dock på den större gemenskapen om en fråga ska skjutas uppåt en nivå. Principen är en logisk följd av det stora värde som vigs gemenskaper, såsom familjen, och mänskliga relationer med grund i den personalistiska människosynen. Detta värde måste komma till uttryck även i praktiken genom att ge inflytande till olika organiseringsnivåer, grupper och sammanslutningar. Subsidiaritetsprincipen är inte bara en fördelningsprincip utan innebär också att gemenskaper på en ”högre” nivå har en skyldighet att stödja gemenskaper på en ”lägre” nivå. Stödet medför dessutom att en uppgift inte heller i första taget ska behöva flyttas till en högre nivå utan kan stanna i en gemenskap närmare den enskilde (Karlström & Furmark-Löfgren 2002, s. 178). Kalyvas och van Kersbergen (2010, s. 187) beskriver subsidiaritetsprincipen som att ”higher authorities, such as the state, should intervene only where individuals or smaller communities are not competent”.

Subsidiaritetsprincipen kan dock bli missledande. För det första kan det verka som att principen bara gäller den vertikala fördelningen av uppgifter mellan offentliga styrande institutioner, alltså inom myndigheter eller mellan stat-region-kommun eller liknande, som exempelvis är fallet med federalism. Invernizzi Accetti (2019) redogör mer ingående för skillnaden mellan subsidiaritet och federalism. Han skriver bland annat att

the key difference between federalism and subsidiarity is therefore to say that whereas the former is based on the idea of a top-down division of powers, as emanations from a supreme source identified with the constitution, subsidiarity is

predicated on a bottom-up logic, whereby political authority is progressively constituted out of the successive needs of the concentric communities that are assumed to radiate outwards from the human person [...]. (ibid, s. 126-127)

Federalism kan dock ses som en del i subsidiariteten eller som kompatibel med den (Grabow et al. 2011, s. 17). Det andra sättet på vilket subsidiaritetsprincipen kan bli missledande är att det finns en risk att fördelningen av uppgifter mellan olika *typer* av gemenskaper och organisationer inte framgår. Alltså vad som ska avgöras av det offentliga, marknaden, civilsamhället respektive familjen. Enligt subsidiaritetsprincipen ska olika gemenskapers kompetensområden respekteras samtidigt som större gemenskaper måste inta en stödjande och kompletterande roll gentemot mindre gemenskaper (Eklund 2002, s. 156-157; Invernizzi Accetti 2019, s. 124).

2.3 Solidaritet

I kristdemokratiens politiska vision är, förutom subsidiariteten, solidaritetsbegreppet centralt (Karlström & Furmark-Löfgren 2002, s. 167, 173). Det har som jag tidigare påpekat starka kopplingar till personalismen. I Invernizzi Accetti (2019, s. 61) nämns hur en skyldighet till solidaritet kan härledas från den känsla av gemenskap som är central inom personalismen och att denna solidaritet tjänar som ett komplement till idén om personens värdighet.

Solidaritet är i någon mening ett vagt och mångtydigt begrepp som även förekommer i andra ideologier. Vad menas då med solidaritet, och mer specifikt, vad menar kristdemokrater med solidaritet? Inledningsvis kan det vara till hjälp att nämna några närliggande begrepp eller synonymer till solidaritet. Dessa är kärlek till nästan, broderskapstanken och social rättvisa eller rättfärdighet. Det handlar om socialt ansvarstagande, omsorgen om alla människor, men särskilt de som är fattiga eller i nöd, och skyldigheten för alla, både enskilda och grupper, att arbeta med sikte på det gemensamma bästa och motverka egoism och konflikter (Grabow 2011, s. 9-10; Karlström & Furmark-Löfgren 2002, s. 170-171). Även här har kristendomen inspirerat; från kärleksbudet om att ”älska sin nästa som sig själv” (bl a Luk. 10:27) till den gyllene regeln (Matt. 7:12), från uppmaningen ”bär varandras bördor” (Gal. 6:2) till Paulus proklamation att bland tro, hopp och kärlek – de kristna dygderna – så är kärleken störst (1 Kor 13:13). Den kristdemokratiska solidariteten är distinkt från socialismens solidaritetsbegrepp. Solidariteten är nämligen inte begränsad till en viss grupp, såsom klass och den riktar sig inte heller till ett anonymt kollektiv utan alltid till en enskild människa. I linje med personalismen uttrycks solidaritet som en del i en *gemenskap* i syfte att upprätthålla varje människas *värdighet*. Den kristdemokratiska solidariteten skiljer sig också från den socialistiska just genom sitt ursprung i kristendomen och dess lära.

I den påvliga encykliken *Rerum Novarum* Leo XIII från slutet av 1800-talet, som i stor utsträckning inspirerat den kristdemokratiska ideologin, är människans värdighet och behovet av ett inkluderande samhälle i centrum och en politisk vision målas upp som betonar

människan som en person, hennes värdighet, familjens grundläggande roll, den privata äganderättens centrala betydelse och social rättvisa. Alla ska vara delaktiga i det välstånd som skapas. Det gemensamma bästa ska prägla arbetsliv och samhälle, inte klassmotsättningar och klasskamp. Samhället ska präglas av samma sammanhållning som kännetecknar den goda familjen. (Karlström & Furmark-Löfgren 2002, s. 170)

I linje med denna vision har solidariteten i kristdemokratisk tappning även en aspekt där den beskrivs som ett kitt som skapar sammanhållning och harmoni i samhället och som överskrider grupp- och klassindelningar (Karlström & Furmark-Löfgren 2002, s. 168-169). Här återfinns även begrepp som samhällsgemenskap som en del i solidariteten och som ett uttryck för den politiska visionen (ibid, s. 175). Det handlar om delaktighet, en sammanhållning i samhället likt den som finns i familjen och att det *gemensamma* bästa står i centrum snarare än klasskamp. Uppfattningen att både arbetare och kapitalägare har ett gemensamt intresse av att ge arbetare drägliga villkor och upprätthålla deras värdighet, vilket var särskilt aktuellt i kristdemokratins, begynnelse kan sägas vara ett konkret uttryck för 'det gemensamma bästa'. När Kalyvas och van Kersbergen (2010, s. 187-189) lyfter fram sådant som integration, försoning, (klass)kompromiss, medling mellan grupper och jämkning av olika intressen som utmärkande för kristdemokratien kan detta ses som en del i solidaritetsbegreppet och ett uttryck för en strävan efter samhällsgemenskap. Solidaritet kommer i någon mening att betyda eller vara synonymt med 'harmoni' (van Kersbergen 1995, s. 28, 182, 184). Vidare kan viljan att skapa sammanhållning och harmoni, balansera intressen och lösa konflikter sägas symbolisera personalismen och att det är i relationer och gemenskaper som individer blir fullständiga personer (ibid, s. 184-185).

Solidaritetsprincipen implicerar ansvarstagande och dessutom sträcker sig solidariteten även till kommande generationer. Därför kan även förvaltarskaps-tanken, som förts fram inom kristdemokratien och som bland annat påverkar dess syn på ekonomi och miljö, inrymmas under begreppet solidaritet.

3 Analys av post-liberalismen

I detta kapitel kommer jag gå igenom och analysera texter från post-liberala tänkare där de beskriver grunderna i post-liberalismen. Därmed kommer också post-liberalismens idéinnehåll och det som utgör det post-liberala politiska och ideologiska alternativet att framträda. Analysen görs med utgångspunkt i den kristdemokratiska kärnan och mer specifikt de tre begreppen personalism, subsidiaritet och solidaritet samt det kristdemokratiska idéursprunget i den katolska socialläran. Detta i syfte att undersöka överensstämmelsen mellan det grundläggande idéinnehållet i kristdemokratien respektive post-liberalismen.

3.1 Människosyn

För att bättre förstå hur post-liberaler beskriver sin människosyn behöver vi börja i kritiken mot liberalismen. Den post-liberala kritiken av liberalismen kretsar särskilt kring den individualistiska människosynen. I denna kritik kan ett frö till den egna post-liberala människosynen anas. Patrick Deneen (2018) gör följande analys av liberalismen:

The individualism arising from the philosophy and practice of liberalism, far from fundamentally opposing an increasingly centralized state, both required it and in fact increased its power. [...] The expansion of liberalism rests upon a vicious and reinforcing cycle in which state expansion secures the end of individual fragmentation, in turn requiring further state expansion to control a society without shared norms, practices or beliefs. (ibid, s. 61)

Liberalismens individualism anses bryta ner gemenskaper, kulturer, religion, traditioner, seder och bruk som därför sedan måste ersättas med en allt mer inskränkande stat. Dels på grund av att staten då i någon mening blir den enda "gemenskap" som kan tillfredsställa människans djupa sociala behov, dels för att endast staten kvarstår som institution när det gäller att skapa den ordning och stabilitet som krävs i ett fungerande samhälle. Liknande tongångar kan också höras hos Milbank och Pabst (2016, s. 31-32) som menar att individen som ett isolerat ego inte kommer ha något intresse av att upprätthålla civila och ekonomiska regler vilket leder till att statlig tvångsmakt i allt högre utsträckning kommer krävas och att staten därmed blir allt mer totalitär. Även Blond (2010, s. 126) uttrycker att det är det liberala individualisterna som paradoxalt nog blir de största förespråkarna av statlig auktoritet genom att urholka och förakta traditioner, moral, dygd och de gemenskaper som han menar utgör det enda skyddet mot staten.

Liknande kritik återfinns även inom kristdemokratin. Invernizzi Accetti (2019, s. 63) skriver om hur kristdemokratin personalism har presenterats som ett tredje alternativ till liberal individualism och socialistisk kollektivism. Individualismen och kollektivismen har också därför kritiserats av kristdemokrater på personalistiska grunder. Invernizzi Accetti (2019, s. 64-65) hänvisar bland annat till Mounier, en av personalismens förgrundsgestalter, som i sitt försvar och förespråkande av personalismen framför kritik mot såväl liberalismens individualism som socialismens kollektivism. Mounier anser att den liberala individualismen i realiteten inte individen utan snarare reducerar personen till en isolerad och enbart materiell enhet som därmed också blir förslavad av pengar och materiella intressen. Den socialistiska kollektivismen förnekar istället varje människas värdighet genom att endast se till kollektivet vilket också skapar en grogrund för förtryck av den enskilda personen och maktlöshet inför materiella krafter. Båda, menar Mounier, angriper den mänskliga personens värdighet från olika håll. Mot bakgrund av detta skriver han sedan:

The liberal individual leads inevitably towards atomism and egoism; that is, to a state of war, insecurity and disorder. Only the unconditional affirmation of a public force can preserve civil order, by constraining evil and organizing chaos. But, to achieve that, far from a “minimum of government”, as in the liberal demand inspired by Rousseauian optimism, what is required is a “maximum of government” ... Thus, the state progressively acquires absolute control over private life, the economy and spiritual life, and the collective dictatorship progressively takes the form of a personal dictatorship of a minority acting in the name of the “whole.” (Mounier 1936, s. 22–23, citerad av Invernizzi Accetti 2019, s. 65)

Argumentet och analysen är alltså att det finns en växelverkan mellan å ena sidan individualism och atomism och å andra sidan en utbyggnad av staten och den offentliga makten som efterhand blir allt mer förtryckande. Denna utbyggnad blir en nödvändig följd av det kaos som anses skapas i ett samhälle bestående av isolerade, autonoma, och egoistiska individer. En kritik mot individualism respektive kollektivism återfinns alltså inom såväl post-liberalismen som kristdemokratin och de argument som förs fram uppvisar stora likheter.

Likheterna med kristdemokratin gällande människosyn fortsätter även när den egna post-liberala synen på människan och dess natur ska formuleras och definieras. I *Red Tory* ger Philip Blond (2010) vid ett tillfälle uttryck för sin människosyn på följande sätt:

[The] whole characterization of the individual as radically unencumbered is plain wrong: the individual is always already part of a diverse interconnected web of relationships, and these define and empower the person, not ensnare and imprison her. The interlocking and interconnected order of horizontal and vertical relationships are thus not external impositions, but are rather constitutive of individuality itself. Those identities, from the most intimate to the most distant, all in some sense add to the uniqueness of the individual rather than detract from it. (ibid, s. 153)

Att varje person stärks av och definieras av sina relationer till andra menar jag är ett uttryck för en människosyn lik den kristdemokratiska personalismen även om just begreppet personalism inte nämns. Liknande drag framkommer också när Goodhart (2013, s. 2) skriver att post-liberalismen, enligt honom, ”sees people as embedded in relationships, and wider groups, and conceives of their wellbeing as being dependent on those relationships and the state of the wider communities they are part of”. Han väljer dock att benämna denna uppfattning ”embedded individualism” (ibid, s. 2).

Blond (2010, s. 153) får framförallt med den aspekt av personalismen som tar fasta på att människan är en relationell och social varelse. Han nämner dock inte med samma tydlighet den andra aspekten av personalismen om den mänskliga värdigheten som också är viktig, om inte den viktigaste. Det finns en risk att ett allt för ensidigt fokus på gemenskaper gör att gruppen eller kollektivet sätts först på bekostnad av den enskilda personen. Men det finns anledning att inte dra för långtgående slutsatser utifrån Blonds (2010) redogörelse. Förutom det faktum att han, likt andra post-liberaler, söker ett alternativ till just kollektivism såväl som individualism så talar han nämligen samtidigt om att varje person är unik och att synen på människan som en gemenskapsvarelse även syftar till att stärka och bemyndiga den enskilde och att varje person ska kunna blomstra och leva ett meningsfullt liv (ibid, s. 153, 208, 282).

Milbank och Pabst (2016) ger också en beskrivning av den post-liberala människosynen, eller kanske snarare synen på den mänskliga *personen*. De skriver:

[P]ost-liberals seek to uphold the inalienable dignity of the person in extra-legalistic ways. Persons, unlike liberal atomic ‘subjects’ who are supposedly primary yet in both theory and reality interchangeable, are at once ‘more’ and at the same time ‘less’ than the social whole. Less, because persons only exist in relation and only acquire defined personal roles in relation to the totality of these relationships, which is the social whole. More, because it is the very position of the person in a relational series that helps to grant her a unique identity of character. [...] [T]he double excess of society over single person, yet, person over the social whole can only be sustained and mediated by a complex and overlapping series of partial societies or intermediary associations that compose ‘civil society’. (ibid, s. 83-84)

Bakom de abstrakta och filosofiska formuleringarna lyser med tydlighet en personalistisk människosyn som lika gärna skulle kunna ha kommit ur den kristdemokratiska traditionen. Det handlar om den unika personen med en okränkbar värdighet som behöver och som definieras av sociala relationer vilket leder till att gemenskaper blir av yttersta vikt. Faktum är att Milbank och Pabst (2016, s. 84) längre fram i texten själva benämner den människosyn de nyss beskrivit som just *personalism*.

3.2 Samhällsbygge och politisk vision

Alla ideologier eller politiska projekt måste ha en idé om vilket samhälle man vill skapa eller i vilken riktning samhället bör utvecklas – man behöver en politisk vision. I denna ingår vilka värden och principer som ska vara vägledande i den praktiska politiken. Som jag tidigare redogjort för blir begreppen subsidiaritet och solidaritet centrala inom kristdemokratins politiska vision och det kristdemokratiska samhällsbygget. Hur ser det då ut inom post-liberalismen?

Med utgångspunkt i en personalistisk människosyn målar Blond (2010, s. 153) upp bilden av ett ”associativt samhälle”, alltså ett samhälle där relationer och gemenskaper står i centrum, och han nämner även behovet av en uppfattning av det ”gemensamma bästa”. Blond (2010, s. 153-154) fortsätter och konstaterar att ”[o]nce the common good is restored as the associative expression of commonly shared moral and social belief, then the very first question to be asked is [...] ‘how do we look out for the needs of one another?’” Detta är i någon mening uttryck för en politisk vision som jag menar har flera och tydliga beröringspunkter med den kristdemokratiska idégrunden. Det handlar om vikten av gemenskaper och en strävan efter det gemensamma bästa som innebär solidaritet med våra medmänniskor. Ännu tydligare blir likheterna när Blond (2010, s. 172) i ett uttalande som beskriver vilka förutsättningar som han menar krävs för att återupprätta den del i hans politiska projekt som kallas ”good ethos”. Han skriver att det handlar om följande:

[T]he restoration of civil society, of intermediary associations and alongside them a culture of reciprocally interlocked rights and duties. This requires a renewal both of local government and of companies [and] the encouragement of the role of all sorts of voluntary associations. (ibid, s. 172-173)

Återigen betonas vikten av olika typer av gemenskaper och sammanslutningar. De ömsesidigt sammankopplade rättigheterna och skyldigheterna menar jag kan tolkas som en omskrivning av solidariteten och det sociala ansvarstagandet som även kunde skönjas i det tidigare citatet och som är centralt inom kristdemokratins. Denna tolkning stärks av att Blond (2010, s. 181) senare för fram kärlek (eng. ”charity or love”) som den främsta dygden och då kärlek som i ”kärleken till sin nästa” som är grundläggande för det kristdemokratiska solidaritetsbegreppet och som har sitt ursprung i Bibeln, bland annat i kärleksbudet (Karlström & Furmark-Löfgren 2002, s. 167). Det norska kristdemokratiska partiet benämner till och med sin solidaritetsprincip som ”nestekjærlighet” (Kritelig Folkeparti, u.d.). Rättigheter och skyldigheter, framförallt i termer av deras ursprung, kan dessutom kopplas till människans värdighet som är en del av den personalistiska människosynen. Lagg märke till den slående likheten mellan Blonds (2010) beskrivning ovan och följande passage av Friberg (2002) i *Det gemensamma bästa* om implikationerna av kristdemokratins personalistiska människosyn:

[H]jävdandet av den enskilda personens värdighet och självändamål förenas med en insikt om att personen aldrig kan bortse från det faktum att medlemskapet i

samhällsgemenskapen inte bara implicerar rättigheter utan också skyldigheter. Personerna i samhällsgemenskapen binds samman av en väv av ömsesidiga rättigheter och skyldigheter. Det är denna uppfattning som utgör grunden för den kristna solidaritetsprincipen. (ibid, s. 142-143)

Slutligen måste alltså gemenskaper och organisationer också, enligt Blond, aktivt värdesättas och ges förutsättningar för att kunna spela sin viktiga roll. Det handlar underförstått om att ge dem ett större mandat än vad som anses vara fallet för närvarande. Här framträder också en uppfattning som inte är olik den kristdemokratiska subsidiaritetsprincipen. När det gäller det ekonomiska området skriver Blond (2010, s. 199) längre fram i boken uttryckligen om en ”princip om ekonomisk subsidiaritet”. Mot bakgrund av vad han framfört tidigare om gemenskapers viktiga roll i allmänhet är det därför inte orimligt att tänka sig att Blond skulle sluta upp bakom subsidiaritetstanken även generellt. Sammantaget menar jag att vikten av gemenskap tillsammans med idéer om subsidiaritet och solidaritet präglar Blonds beskrivningar och förslag även om dessa termer inte alltid används.

Kopplingen mellan en människosyn som kan beskrivas som personalistisk och ett post-liberalt politiskt projekt är något som jag menar även Deneen (2017) far efter. Även om hans bok *Why Liberalism Failed* nästan uteslutande ägnar sig åt kritiken mot liberalismen ger han ändå i den avslutande delen några ledtrådar kring vad post-liberalismen kan sägas bestå av. Han skriver om en ”postliberal theory [...] building on the fact of human relationality, sociability, and the learned ability to sacrifice one’s narrow personal interest not to abstract humanity, but for the sake of other humans” (ibid, s. 196). Konturerna kan urskiljas till den personalistiska idén om människan som en gemenskapsvarelse men också till den kristdemokratiska solidariteten.

I boken *Blue Labour* talas det återkommande om subsidiaritet och dess koppling till katolsk sociallära vilken nämns uttryckligen vid flertalet tillfällen (Glasman 2015, s. 18-20). Bland annat skriver Graf (2015, s. 78) att ”Blue Labour believes in the concept of subsidiarity, a concept that it borrows from the Catholic Social Teaching”. Även kopplingen mellan subsidiariteten och en personalistisk människosyn, särskilt tanken om människans värdighet, kan urskiljas när Pabst (2015, s. 258) i samma bok påpekar att subsidiaritetsprincipen tjänar till att ”safeguard human dignity and the flourishing of the person”. När Pabst (2015, s. 255) talar om helheten av de principer som Blue Labour utgår från i formuleringen av den politiska visionen framgår också solidariteten som ett centralt begrepp vid sidan av subsidiariteten och han skriver att ”Blue Labour [...] seeks to strengthen subsidiarity, solidarity and status – i.e. self-government at the most appropriate level, mutual assistance for those in need and the honouring of contribution”. Solidariteten och det han kallar ’status’ menar jag här kan ses som två sidor av samma mynt, det vill säga att solidariteten är den utsträckta handen medan statusen rör vikten av att uppskatta och ge erkännande till ett sådant solidariskt beteende.

Milbank och Pabst (2016, s. 72) definierar post-liberalism som ”the primacy of the common good”, alltså ett ideologiskt alternativ där det gemensamma bästa hamnar i första rummet. Redan med detta påstående kan man förmoda att det kommer finnas en överensstämmelse med kristdemokratin. Begreppet ”det

gemensamma bästa” är i högsta grad centralt i den kristdemokratiska idétraditionen och beskriver vad som anses vara det övergripande och slutgiltiga målet för alla politiska gemenskaper (Invernizzi Accetti 2019, s. 82). Milbank och Pabst (2016) går vidare och beskriver mer ingående vad de anser vara innehållet i post-liberala alternativet och jag kommer här ta upp några centrala delar. När det gäller vilket samhälle som eftersträvas skriver de bland annat att “post liberals seek to broker cooperation where there are conflicts of interests and to bring people together in a nobler and more benign rivalry over honourable achievement and excellent performance” (ibid, s. 76). Detta ligger tydligt i linje med kristdemokratiens vilja att överbrygga motsättningar, exempelvis när det gäller klass, och värdesättandet av integration, försoning, tillmötesgående och liknande begrepp (Kalyvas & van Kersbergen 2010, s. 187; van Kersbergen 1995, s. 184) Dessa värden kan som sagt också sägas gå in under solidaritetsbegreppet (Karlström & Furmark-Löfgren 2002, s. 175).

Milbank och Pabst (2016, s. 80-81) beskriver även hur post-liberalismen ser på samhällets organisering och uppbyggnad politiskt, ekonomiskt och socialt och de förespråkar något de benämner politisk pluralism. När man går närmare in på vad de lägger i detta begrepp visar det sig att det finns en stor överensstämmelse med kristdemokratiens gemenskapssyn och subsidiaritetsprincip. De skriver följande:

[P]olitical pluralists would shift the focus away from modern accounts of sovereignty in terms of a single source of absolute sovereign power (monarchic or popular) towards the idea of plural sources and graded degrees of sovereign power. Key to this is the role of constitutionally protected corporate bodies that mediate between the individual and the sovereign centre, for example, associations and intermediary institutions [...]. (ibid, s. 81)

Detta skulle nästan i sin helhet kunna tjäna som en definition på subsidiaritetsprincipen. Beslut i olika frågor ska fattas på den mest ändamålsenliga nivån och då helst så nära den enskilda personen som möjligt. Poängen är att det inte kan stanna vid individen och staten utan att mellanliggande institutioner också har en viktig roll att spela. Senare använder Milbank och Pabst (2016, s. 84) även uttryckligen begreppet subsidiaritet och då särskilt kopplat till den personalistiska människosynen. Det bör därför inte råda någon tveksamhet att det handlar om subsidiaritet i samma termer som inom kristdemokratin. Detta förstärks ytterligare av att ursprunget i den katolska socialläran också nämns av Milbank och Pabst (2016, s. 84) i sammanhanget.

Milbank och Pabst (2016, s. 72) skriver dock också att 'socialism' är en del av deras post-liberala alternativ. Detta tycks tala emot den överensstämmelse mellan post-liberalism och kristdemokrati som i övrigt har kunnat observeras. Det är snarare något som står i rak motsats till kristdemokratin som ser sig som en medelväg mellan just socialism och liberalism. Än märkligare blir det av att Milbank och Pabst (2016) i andra delar av sin framställning själva vänder sig mot och tar avstånd från sådant som vi normalt sett förknippar med socialism – vissa av dessa kritiserade egenskaper anses också finnas hos eller vara en följd av liberalismen, i linje med den växelverkan mellan individualism och kollektivism som kan ses när det gäller människosyn – däribland kollektivism, materialism,

etatism, totalitarism eller ”ful korporativism”, centralisering, religionsmotstånd och kommunism (se bl. a. *ibid*, s. 31, 49, 52, 55, 84, 115, 143). Jag menar att man för det första i det här fallet bör se ’socialism’ som ett i grunden omtvistat begrepp där det råder en kamp kring dess betydelse likt det gör med de flesta politiska begrepp (Freedon 1998, s. 54-55). Denna tolkning stärks av att Milbank och Pabst (2016, s. 72, 79) benämner det som ’sann’ eller ’genuin’ socialism. Vad de lägger i begreppet behöver alltså inte vara detsamma som den gängse innebörden och därmed inte heller nödvändigtvis oförenligt med exempelvis kristdemokratin. För det andra skulle jag, på samma spår, hävda att det går att skilja på socialism som ideologi och socialism som ett politiskt begrepp och att det vidare är socialism i den senare bemärkelsen som Milbank och Pabst (2016) åsyftar. Socialism får då beteckna en viss idé, ett förhållningssätt eller värde som kan utgöra en del av en ideologi snarare än att vara ett namn på den. Härvidlag är innebörden i denna påstått ’sanna’ socialism att människan bär med sig en ömsesidighet, relationalitet och givmildhet samt en vilja och förmåga att sammansluta sig med andra och att detta är egenskaper som bör främjas (*ibid*, s. 79). Detta lär vara okontroversiellt även för en kristdemokrat. Att det är en annorlunda socialism jämfört vad det vanligtvis står för framgår också av att de ’traditioner’ som växer fram och omformas i gemenskaper ses som en värdefull del i denna ’socialism’ och de företräder det de kallar ”radikal traditionalism” som ett alternativ till såväl ”reaktionär nostalgi” som liberalismens och kommunismens ”progressiva utopianism” (*ibid*, s. 80). Milbank (2015, s. 39-40) har också i andra sammanhang själv markerat hur den ’socialism’ han talar om skiljer sig från tidigare historiska exempel. Dessutom är det ett faktum att Pabst och Milbank i någon mening närmar sig post-liberalismen från vänster – både Milbank och Pabst har författat kapitel i boken *Blue Labour* och Pabst är dessutom bokens redaktör – och att socialism därför inte är ett lika främmande begrepp som det kanske är för någon som ursprungligen kommer från en annan idétradition.

Adrian Pabst (2017) skriver i artikeln *A Post-Liberal World* att post-liberaler söker ett politiskt alternativ till såväl liberala och anti-liberala modeller, ett alternativ som ”kombinerar större ekonomisk rättvisa med mer social solidaritet” (min översättning). Pabst (2017) går sedan vidare och redogör för vad detta innebär när det kommer till ekonomi, samhälle och politik:

In the economy, post-liberalism signals a shift from rampant market capitalism to economic justice and reciprocity. In society, it signals a shift from individualism and egalitarianism to social solidarity and fraternal relations. And politically, it signals a shift from the minority politics of vested interests and group identity to a majority politics based on a balance of interests, shared identity and the embedding of state and market in the intermediary institutions of civil society. (*ibid*, min kursivering)

Solidaritet är ett genomgående tema i det ovanstående citatet. Precis som inom kristdemokratin, där bland annat social marknadsekonomi har försespråkats, ser Pabst (2017) och den post-liberalism han företräder behovet av att bemöta de sociala nackdelarna med en allt för långt gången kapitalism. Vidare lyfts uttryckligen social solidaritet och även broderskap fram vilket visar på ytterligare likheter med den kristdemokratiska solidaritetsprincipen. Också idén om att

balansera intressen kan kopplas till den kristdemokratiska varianten av solidaritet och till det tillhörande kristdemokratiska begreppet samhällsgemenskap. Slutligen kan också något som liknar subsidiaritetsprincipen skönjas i framhållandet av de intermediära institutionerna och civilsamhället. Senare i sin artikel skriver också Pabst (2017) att det post-liberala politiska alternativet handlar ”inte bara om att koppla rättigheter till skyldigheter utan också om solidaritet och subsidiaritet” (min översättning och kursivering). Detta citat återfinns också i Milbank och Pabst (2016, s. 88).

Tankar om samhällsgemenskap, överbryggande av grupp motsättningar, försoning och integration, som är centralt inom kristdemokratin och som kan inrymmas under solidaritetsbegreppet, framträder hos de post-liberala tänkarna. Medan den stora intressekonflikten i samhället när kristdemokratin växte fram var en materiell klassmotsättning mellan arbete och kapital så kan den stora splittringen i samhället idag snarare anses vara kulturell. Detta illustreras bland annat av post-liberalen Goodharts (2017, s. 3) analys och uppdelning av befolkningen i två huvudsakliga grupper: en mobil, högutbildad, kosmopolitisk och inflytelserik grupp, kallade ”anywheres”, som flyttat från sina födelseorter in till städerna och en betydligt större men mindre inflytelserik del av befolkningen, kallade ”somewheres”, som är rotade i en specifik plats, har lägre utbildning, starkare band till olika gruppidentiteter och en mer konservativ disposition. Goodhart (2017, s. 233) drar slutsatsen att ”anywheres” måste tillmötesgå de försummade intressen som ”somewheres” har och att vi måste söka efter en förlikning mellan dessa två grupper, precis som kristdemokratin har försökt överbrygga klassmotsättningar. Utöver det som påvisats ovan gällande balansering av intressen skriver Pabst (2017) även om att komma ifrån en omfattande polarisering och olika binära uppdelningar i den samtida politiken – från populism mot teknokrati till lokalt mot globalt – för att istället samlas med sikte på det gemensamma bästa.

4 Slutsats och diskussion

4.1 Post-liberalism som anglo-saxisk kristdemokrati

Syftet med denna uppsats har varit att närmare undersöka relationen mellan post-liberalism och kristdemokrati genom att se i vilken utsträckning den kristdemokratiska kärnan återfinns i material från post-liberala tänkare. Analysen visar att post-liberalismen omfattar stora delar av kristdemokratiens grundläggande tankegodset. Förutom ett erkännande av att betydande delar av tankegodset har sina rötter i en kristen tradition i allmänhet och den katolska socialläran i synnerhet precis som den kristdemokratiska ideologin, så återfinns i de post-liberala texter som undersökts en personalistisk människosyn som ett alternativ till individualism och kollektivism. De post-liberala tänkarna understryker vidare också gemenskapens betydelse och att de i linje med subsidiaritetsprincipen ska ges sitt rättmätiga mandat. Slutligen ges också uttryck för solidaritetstanken i den kristdemokratiska tappningen.

Min slutsats är att post-liberalismen kan ses som en anglo-saxisk variant eller omformulering av den kristdemokratiska ideologin, åtminstone i termer av den idémässiga kärnan. Kristdemokratin har sitt ursprung primärt i Kontinentaleuropa. Den fick sitt genomslag efter andra världskriget i länder som Tyskland och Italien och har varit den dominerande ideologin i Europa tillsammans med socialdemokratin. Kristdemokrati som ideologi och kristdemokratiska aktörer har dock varit nästan helt frånvarande i den brittiska och amerikanska kontexten. De personer som nu bildar någon form av post-liberal strömning är vidare nästan uteslutande briter och amerikaner. Post-liberalismen kan alltså ses som ett försök att importera och uppmärksamma tankegodset som aldrig riktigt etablerat sig i USA och Storbritannien. Blue Labour och Red Tory, som ger uttryck för post-liberalism, kan vidare ses som ett försök att inkorporera i grunden kristdemokratiska idéer och principer in i de stora etablerade brittiska partierna.

Trots att post-liberalismen i stor utsträckning delar de mest centrala principerna och idéerna med kristdemokratin blir bilden mer komplicerad och nyanserad om man ser bredare gällande deras ideologiska innehåll. En ideologi består inte bara utav grundläggande principer utan har också mer konkreta politiska förslag och lösningar och ett antal ideologiska begrepp som kretsar kring kärnan. Här tycks post-liberalismen vara mer radikal än kristdemokratin och vill gå längre än vad nutida kristdemokratiska aktörer och etablerade partier vågat göra, framförallt på det ekonomiska området. Post-liberaler vill liksom kristdemokrater etablera en social marknadsekonomi. Milbank & Pabst (2016, s. 135) skriver dock uttryckligen om

problemen och begränsningarna med den tyska sociala marknadsekonomin, i stor utsträckning skapad av kristdemokrater, så som den har utvecklats och de menar att den i allt för hög utsträckning kommit att omfamna en nyliberal kapitalism. Man måste dock komma ihåg att gällande den ekonomiska organiseringen av samhället så har kristdemokrater kritiserat kapitalismen eller liberalismen å ena sidan och socialismen å andra sidan och sökt ett tredje alternativ till dessa två. Vilket detta tredje alternativ ska vara och hur det i detalj ska se ut har dock inte varit på förhand definierat och det har funnits variationer i tid och rum inom ramen för kristdemokratin (Invernizzi Accetti 2019, s. 150). En del kristdemokratiska partier har till och med förespråkade långtgående statliga interventioner i ekonomin och olika typer av central ekonomisk planering (ibid, s. 152). Med en sådan bredd finns anledning att tro att även post-liberalismens förslag på det ekonomiska området skulle kunna inrymmas inom den kristdemokratiska ideologin.

Det går att landa i olika slutsatser när det gäller konkret politik även om man utgår ifrån samma ideologiska principer. Migration är ett annat sådant område där exempelvis post-liberalen Goodhart (2013, s. 22) har en restriktiv syn medan kristdemokrater historiskt, om än med vissa undantag, haft en mer generös inställning. Att utifrån subsidiaritetsprincipen och en personalistisk människosyn vilja värna gemenskaper på olika nivåer och inom olika områden kan leda en till att förespråka en begränsning av immigration om den anses underminera dessa gemenskaper och dess sammanhållning. Detta behöver inte heller nödvändigtvis göras på bekostnad av solidaritetsprincipen givet att det finns skäl att tro att den naturliga solidariteten som finns mellan människor i en gemenskap hotas av en allt för stor migration. I sådana fall främjas istället solidariteten inom en gemenskap genom att begränsa inflödet till den. Även om solidariteten i teorin ska sträcka sig till hela mänskligheten så går det samtidigt att hävda att det är i de närmare gemenskaperna som solidariteten i första hand kommer till uttryck och som ansvaret för medmänniskan blir som störst, likt att ansvaret för de egna barnen inom familjen är större än ansvaret för andras barn.

4.2 Varför inte konservatism eller kommunitarism?

När jag nu konstaterat att post-liberalism skulle kunna ses som anglo-saxisk kristdemokrati är det naturligt att ställa frågan varför specifikt kristdemokrati? Varför ska post-liberalism inte snarare ses som kommunitarism eller konservatism? Som jag skrev i inledningen kan post-liberalismen sägas ha sin begynnelse i just en kommunitär eller konservativ kritik mot liberalismen. Det enkla svaret på frågan är: Jo, det kan ses som kommunitarism eller konservatism också. Det faktum att post-liberalismen är en anglo-saxisk variant av kristdemokrati inte utesluter att post-liberalismen samtidigt är ett uttryck för kommunitarism eller konservatism om dessa exempelvis ses som mer övergripande idésystem. Det är dock möjligt att ge ett mer utvecklat svar, även om frågeställningen skulle behöva bli föremål för en egen uppsats om ett uttömmande svar ska kunna ges.

Kristdemokratin kan ses som distinkt från konservatismen. Exempelvis menar van Kersbergen (1995, s. 28) att det som särskiljer kristdemokratin från konservatismen är att kristdemokratin besitter en "elaborate body of (Catholic) social doctrine". Kristdemokratin tar alltså i stor utsträckning sin utgångspunkt och inspiration från den katolska socialläran på ett sätt som konservatismen inte gör, något som också kan ses bredare i termer av att den religiösa inspirationen och kopplingen till kristendomen. Den sociala omsorgen spelar också en större roll inom kristdemokratin, med konkreta uttryck i skapandet av en social marknadsekonomi och stödet för välfärdsstaten, och kopplat till detta även viljan att skapa samhällsgemenskap och jämka intressen exempelvis mellan klasser. Konservatismen kan sägas vara mer oppositionell och konfliktsökande (Invernizzi Accetti 2019, s. 17; van Kersbergen 1994, s. 36). Eftersom även post-liberalismen har de ovanstående kristdemokratiska dragen kan den sägas bättre beskrivas som just kristdemokrati än som konservatism. Möjligtvis finns dock en social medvetenhet, lik den kristdemokratiska, inom den så kallade socialkonservatismen som är en gren på det konservativa trädet. Kristdemokratin ses också ibland som en del i en bredare socialkonservatism (E:son Söderbaum 2020, s. 67). Det är därför inte heller någon överraskning att post-liberaler i vissa fall benämner sin politik som socialkonservatism (Blond 2010, s. 287; Goodhart 2017, s. xiv). Dessutom kan begrepp som personalism och subsidiaritet dyka upp som centrala även inom konservatismen när denna ska beskrivas (E:son Söderbaum 2020, s. 83, 188-189).

Konservatismen är dock fortfarande erkänt svårdefinierad och många har med varierande framgång försökt sig på att formulera ett heltäckande och koherent konservativt system av idéer som är värt namnet ideologi. Frågan kvarstår om konservatism ska ses som en substantiell ideologi med ett givet och distinkt idéinnehåll eller om konservatismen är en disposition och primärt kännetecknas av en ovilja inför skyndsamma och omfattande förändringar. Det finns en inneboende relativism i konservatismen sedd som det senare. Med andra ord: att vara konservativ i Storbritannien betyder något helt annat än att vara konservativ i Iran. En av huvudpoängerna inom post-liberalismen är att man vill komma ifrån och förändra det man anser vara ett faktum, nämligen att samhället blivit allt mer individualistiskt och atomistiskt till följd av liberalismen. Detta är då rimligen något som *inte* bör bevaras. Mary Harrington, som kan sägas höra till kretsen av post-liberala tänkare, uttrycker i liknande ordalag en distinktion mellan post-liberalism och konservatism: "Post-liberalism is what you get when you have conservative instincts but there's nothing left to conserve... and so you have to start rebuilding. I see it as a question of reconstruction." (citerad av Orr-Ewing 2020) Även om post-liberalismen och kristdemokratin omfamnar andra delar av ett konservativt sinnelag såsom att fästa stor vikt vid gemenskaper och traditioner så finns det samtidigt en standard utifrån vilken ett samhälle och olika företeelser däri kan bedömas. Det finns en idé om vad som utgör det goda samhället, en idé om 'det gemensamma bästa' och om vilka värden som ska vara vägledande. Detta som en följd av sina rötter i en världsvid kristendom och en naturrättslig etik som grund. Exempelvis gäller den okränkbara värdigheten alla människor. Kristdemokratin – och post-liberalismen givet att denna ses som en typ av kristdemokrati – har således onekligen universella drag.

Inom kommunitarismen finns en misstänksamhet mot universalism vilket gör att även den kan sägas skilja sig från kristdemokratin (Kymlicka 2002, s. 211). Kommunitarism handlar dock samtidigt om värdesättandet av gemenskaper och synen att människan är en social varelse (ibid, s. 208). Detta visar på att det finns likheter med kristdemokratin och specifikt personalismen. Även idén om det gemensamma bästa – förstått som något mer och något annat än summan av individers preferenser och istället byggt på en uppfattning om det 'goda' som i någon mening är objektiv, dock inom ramen för det givna samhället – återfinns bland kommunitärer (ibid, s. 212, 220). Något som däremot hamnar i skymundan inom kommunitarismen är den kristdemokratiska ståndpunkten att en människosyn också måste bygga på en idé om varje persons okränkbara värdighet.

Milbank och Pabst (2016, s. 7) skriver också att post-liberalismen befinner sig bortom kommunitarismen även om den bygger på den kommunitära kritiken av liberalismen. De menar att skillnaderna består i, för det första, att post-liberaler ser gemenskaper bredare än kommunitärer i meningen att det inte bara är givna etiska eller kulturella grupper som är viktiga utan även nyskapade och fria sammanlutningar. För det andra att deras post-liberalism även är ett alternativ när det gäller ekonomin jämfört med kommunitarismen som de anser antingen bortser från ekonomin eller förlitar sig allt för mycket på statens roll istället för att skapa genuint sociala marknader. Den tredje skillnaden de nämner är att kommunitarismen har aspekter som riskerar att leda till nationalism och etnocentrism medan post-liberalismen försöker dämpa sådana tendenser för att istället, som jag tolkar det, hitta vägar för att nå sammanhållning och fredlig samlevnad både inom och mellan samhällen. Denna redogörelse från Milbank och Pabst (2016) om distinktionen mellan kommunitarism och post-liberalism bidrar också till att klargöra varför det finns anledning att se post-liberalism som en variant av specifikt kristdemokrati och inte bara som ett uttryck för kommunitarism.

4.3 Slutsatsens implikationer

Givet att överensstämmelsen är så stor borde det finnas ett intresse hos post-liberaler och kristdemokrater att låta sig inspireras av och dra lärdomar från varandra. Slutsatsen att post-liberalismen kan ses som en anglo-saxisk variant av kristdemokratin skulle i förlängningen kunna leda till idéutveckling och ideologiskt förnyelsearbete, kanske framförallt för kristdemokratiska aktörer och etablerade partier. Post-liberalismen kan bidra till att på nytt belysa de filosofiska och idémässiga grunderna för kristdemokratin. Blåsa liv i idéer som kanske blivit försummade men också tolka in dem i en samtida kontext, ibland med praktiska tillämpningar. Kristdemokratin växte fram i en annan tid och lyfte därför de frågor som var aktuella då medan post-liberalismen är ett nyare fenomen som försöker möta dagens utmaningar. Även för post-liberaler, som inte har en lika etablerad organisering, skulle kristdemokratin kunna vara ett intressant fall att studera som en framgångsrik plattform för implementeringen av ett visst tankegods som man i hög grad delar.

5 Referenser

- Attefall, Stefan, 2020. ”Upptäckten av Europa” i Almqvist, Kurt & PJ Anders Linder (red.), *Kristdemokraternas idéer*. Stockholm: Axel och Margaret Ax:son Johnsons Stiftelse för allmännyttiga ändamål, s. 25-38.
- Beckman, Ludvig, 2005. *Grundbok i idéanalys: Det kritiska studiet av politiska texter och idéer*. Stockholm: Santérus Förlag.
- Blond, Phillip, 2010. *Red Tory: How Left and Right Have Broken Britain and How We Can Fix It*. London: Faber & Faber.
- Civitas, 2002. *Det gemensamma bästa – om kristdemokratins idégrund*. Stockholm: Samhällsgemenskaps Förlags AB.
- Deneen, Patrick J., 2018. *Why Liberalism Failed*. New Haven och London: Yale University Press.
- Eklund, Lars F, 2002. ”Gemenskap och subsidiaritet – ett sätt att bygga det goda samhället” i Civitas, *Det gemensamma bästa – om kristdemokratins idégrund*. Stockholm: Samhällsgemenskaps Förlags AB, s. 145-166.
- E:son Söderbaum, Jakob, 2020. *Modern konservatism – Filosofi, bärande idéer och inriktningar i Burkes efterföljd*. Borås: Recito Förlag
- Fraser, Giles, 2019. ”A post-liberal reading list”, *UnHerd*, 2019-11-22. [Elektronisk] Tillgänglig: <https://unherd.com/2019/11/a-post-liberal-reading-list/>. Hämtdatum: 2021-05-10
- Freeden, Michael, 1998. *Ideologies and Political Theory: A Conceptual Approach*. Oxford: Clarendon Press.
- Freeden, Michael, 2013. ”The Morphological Analysis of Ideology” i i Michael Freeden, Lyman Tower Sargent & Marc Stears (red.) *The Oxford Handbook of Political Ideologies*. Oxford: Oxford University Press, s. 115-137.
- Friberg, Henrik, 2002. ”Personalism – en realistisk människosyn” i Civitas, *Det gemensamma bästa – om kristdemokratins idégrund*. Stockholm: Samhällsgemenskaps Förlags AB, s. 129-144.
- Glasman, Maurice, 2015. ”The Good Society, Catholic Social Thought and the Politics of the Common Good” i Pabst, Adrian & Ian Geary (red.), *Blue Labour: Forging a New Politics*. London: I.B.Tauris & Co. Ltd, s. 13-26.
- Goodhart, David, 2013. ”A Postliberal Future?”, *Demos Quarterly*, nr. 1, vintern 2013/2014.
- Goodhart, David, 2017. *The Road to Somewhere: The New Tribes Shaping British Politics*. London: Penguin.
- Graf, Arnie, 2015. ”Community Organising and Blue Labour” i i Pabst, Adrian & Ian Geary (red.), *Blue Labour: Forging a New Politics*. London: I.B.Tauris & Co. Ltd, s. 71-78.

- Grabow, Karsten (red.), 2011. *Christian Democracy: Principles and Policy-Making*. Berlin: Konrad-Adenauer-Stiftung e.V.
- Grabow, Karsten, 2011. "What is Christian Democracy?" i Grabow, Karsten (red.) *Christian Democracy: Principles and Policy-Making*. Berlin: Konrad-Adenauer-Stiftung e.V., s. 7-12.
- Grabow, Karsten, Manfred Agethen, Rudolf Uertz & Reinhard Willig, 2011. "Historical Developments of Christian Democracy in Europe" i Grabow, Karsten (red.) *Christian Democracy: Principles and Policy-Making*. Berlin: Konrad-Adenauer-Stiftung e.V., s. 13-23.
- Halldorf, Joel, 2020. "Värna gemenskaperna" i Almqvist, Kurt & PJ Anders Linder (red.), *I konservatismernas tid*. Stockholm: Axel och Margaret Ax:son Johnsons Stiftelse för allmännyttiga ändamål, s. 27-35.
- Heywood, Andrew, 2017. *Political Ideologies: An Introduction*, 6 uppl. London: Palgrave.
- Invernizzi Accetti, Carlo, 2019. *What is Christian Democracy? Politics, Religion and Ideology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kalyvas, Stathis N. & Kees van Kersbergen. "Christian Democracy", *Annual Review of Political Science*, vol. 13, s. 183-209.
- Karlström, Urban & Lena Furmark-Löfgren, 2002. "Solidaritet – en nödvändighet för det gemensamma bästa" i Civitas, *Det gemensamma bästa – om kristdemokratins idégrund*. Stockholm: Samhällsgemenskaps Förlags AB, s. 167-187.
- Kristelig Folkeparti, u.d. *Om KrF*. [Elektronisk] Tillgänglig: <https://krf.no/partiet/om-krf/>. Hämtdatum: 2021-05-10.
- Kymlicka, Will, 2002. *Contemporary Political Philosophy: An Introduction*, 2 uppl. Oxford: Oxford University Press.
- Landgren, Per, 2002. "Naturrätten – en mänsklig etik" i Civitas, *Det gemensamma bästa – om kristdemokratins idégrund*. Stockholm: Samhällsgemenskaps Förlags AB, s. 113-128.
- Lejon, Kjell O., 2002. "Politik och religion – reflektioner rörande västerländsk och kristdemokratisk tradition" i Civitas, *Det gemensamma bästa – om kristdemokratins idégrund*. Stockholm: Samhällsgemenskaps Förlags AB, s. 65-110.
- Milbank, John, 2015. "The Blue Labour Dream" i Pabst, Adrian & Ian Geary (red.), *Blue Labour: Forging a New Politics*. London: I.B.Tauris & Co. Ltd, s. 27-49.
- Milbank, John & Adrian Pabst, 2016. *The Politics of Virtue: Post-Liberalism and the Human Future*. London: Rowman & Littlefield.
- Orr-Ewing, Will, 2020. "In praise of post-liberalism". *The Critic*. 2020-11-13. [Elektronisk] Tillgänglig: <https://thecritic.co.uk/in-praise-of-post-liberalism/>. Hämtdatum: 2021-05-18.
- Pabst, Adrian, 2015. "Blue Labour – Principles, Policy Ideas and Prospects" i Pabst, Adrian & Ian Geary (red.), 2015. *Blue Labour: Forging a New Politics*. London: I.B.Tauris & Co. Ltd, s. 253-263.
- Pabst, Adrian, 2017. *A Post-Liberal World?*. Special Report, Dialogue of Civilizations (DOC) Research Institute. [Elektronisk] Tillgänglig: <https://doc-research.org/2017/05/post-liberal-world/>. Hämtdatum: 2021-05-17.

- Pabst, Adrian & Ian Geary (red.), 2015. *Blue Labour: Forging a New Politics*. London: I.B.Tauris & Co. Ltd.
- Pombani, Paolo, 2013. "Christian Democracy" i Michael Freeden, Lyman Tower Sargent & Marc Stears (red.) *The Oxford Handbook of Political Ideologies*. Oxford: Oxford University Press, s. 312-328.
- van Kersbergen, Kees, 1994. "The Distinctiveness of Christian Democracy" i Hanley, David (red.), *Christian Democracy in Europe: A Comparative Perspective*. London: Pinter, s. 31-47.
- van Kersbergen, Kees, 1995. *Social Capitalism: A Study of Christian Democracy and the Welfare State*. London: Routledge.